

УДК 37.064.2:37.015.3

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕРЦЕПЦІЇ У ПЕДАГОГІЧНОМУ СПІЛКУВАННІ

Каріна Шамлян

*Український державний лісотехнічний університет
вул. Чупринки, 103, 79057 Львів, Україна*

Порушено проблему взаємного сприйняття викладача і студента в навчально-виховному процесі у вищій школі. Розглянуто особливості сприйняття і подання соціально-перцептивної інформації у двох напрямках: “викладач-студент” і “студент-викладач”. Проаналізовано причини обмежень у налагодженні зворотного зв’язку зі студентами.

Ключові слова: педагогічне спілкування, соціальна перцепція, зворотний зв’язок, реципієнт, комунікатор, викладач, студент.

Проблема ефективності педагогічного спілкування набуває великого значення, що пов’язане з гуманістичними тенденціями в освіті, зокрема у вищій, де щоразу більше стають популярними принципи рівності, партнерства і взаємної поваги, запропоновані педагогікою співробітництва [1]. Педагогічний процес розглядається як сумісна діяльність, діалог рівноправних учасників на рівні міжособистісних взаємин з характерним для нього суб’єкт-суб’єктним спілкуванням.

Досі в центрі уваги дослідників у галузі психології педагогічної діяльності було суб’єкт-об’єктне спілкування, яке характеризується тим, що лише один з партнерів є повноправним суб’єктом (учитель, викладач), а іншому (учневі, студентові) відводиться роль об’єкта впливу та маніпуляцій з боку суб’єкта. Учені ж, які великого значення надають системі суб’єкт-суб’єктних взаємин у навчально-виховному процесі, розглядають педагогічну діяльність як таку професійну діяльність, яка принципово будується за законами спілкування [7].

У педагогічному спілкуванні, як і у будь-якому спілкуванні, виділяють три компоненти: комунікативний (передача інформації), інтерактивний (взаємодія), перцептивний (взаємсприйняття). Перцептивний компонент полягає у сприйнятті, розумінні та оціненні партнерами один одного. Соціальна перцепція охоплює також сприйняття, розуміння та оцінення людиною самої себе, соціальних груп та очікування людини стосовно інших. Отже, процеси комунікації супроводжуються постійними перцептивними діями тих, хто спілкується. Перцептивний компонент відіграє регулятивну роль у процесі спілкування.

Предметом нашого інтересу є особливості перцептивного компонента спілкування викладача зі студентами в навчально-виховному процесі у вищій школі.

Сприйняття людиною самої себе відбувається шляхом порівняння себе з іншими людьми; шляхом сприйняття себе іншими; за результатами власної діяльності; шляхом спостереження власних внутрішніх станів та безпосереднього сприйняття власного зовнішнього вигляду. Аналогічно відбувається сприйняття людиною іншої людини: шляхом порівняння із собою; сприйняття людини іншими; сприйняття результатів її діяльності; за експлікацією нею своїх внутрішніх станів; шляхом безпосереднього сприйняття зовнішнього вигляду іншої людини [6, с. 20–23].

Ми ставили за мету проаналізувати особливості соціальної перцепції у педагогічному спілкуванні, розглядаючи і викладача, і студента як суб'єктів сприйняття та самосприйняття.

Ефективність кожного перцептивного каналу визначається кількісними та якісними характеристиками зворотного зв'язку, який викладач і студент одержують один від одного. У найширшому значенні зворотний зв'язок – це інформація, що поширюється від об'єкта впливу, сприймається носієм впливу і містить у собі характеристику результатів цього впливу. З кібернетики це поняття у психологію ввів А. А. Бодальов, який вважав, що зворотний зв'язок, як одержання індивідом інформації про результати його власних дій, є однією з необхідних умов взаємодії між людьми [2].

Важливим є поділ зворотного зв'язку на навмисний (який свідомо подається комунікатором) і ненавмисний, мимовільний для комунікатора. Ненавмисний зворотний зв'язок реципієнт отримує, простежуючи ті чи інші аспекти поведінки комунікатора, які зазвичай комунікатор не контролює. У повсякденному спілкуванні найбільш доступним стає ненавмисний зворотний зв'язок, що значною мірою залежить від спостережливості реципієнта: досить реципієнтові поцікавитися результатом свого впливу на партнера і “зчитати” цю інформацію з виразу обличчя, інтонації голосу, в різних деталях поведінки. У випадку навмисного зворотного зв'язку ініціатива належить комунікаторові, який має чимало причин не виявляти цю активність. Тому навмисний зворотний зв'язок подається спорадично і в реальному спілкуванні, зокрема педагогічному, його явно бракує.

Суб'єкт впливу, він же одержувач зворотного зв'язку, називається реципієнтом; об'єкт впливу, джерело зворотного зв'язку – комунікатором.

Застосовуючи цей принцип до умов реального педагогічного спілкування, ми пропонуємо схему аналізу взаємного сприйняття викладача і студента. З одного боку, викладач є реципієнтом (суб'єктом впливу та одержувачем зворотного зв'язку від студента), а студент – комунікатором. З

іншого, реципієнтом є студент, а комунікатором – викладач. Джерела соціальної перцепції відповідно подано у вигляді табл. 1 і 2.

Таблиця 1

Джерела соціальної перцепції (реципієнт – викладач, комунікатор – студент)

Сприйняття викладачем самого себе	Сприйняття викладачем студента
Порівняння себе зі студентом	Порівняння із собою
Сприйняття себе студентом	Сприйняття студента іншими викладачами, студентами
Результат власної діяльності (зокрема й академуспішність студентів)	Сприйняття результатів діяльності студента (академуспішність)
Спостереження власних внутрішніх станів	Експлікація студентом своїх внутрішніх станів
Безпосереднє сприйняття своєї зовнішності	Безпосереднє сприйняття зовнішності студента

Джерело самосприйняття викладача шляхом зіставлення з іншими реалізується швидше в системі взаємин “викладач-викладач”, ніж у системі “викладач-студент”. Бар’єрами тут є відмінність у соціальному статусі, віці (крім молодих викладачів), змісті діяльності викладачів порівняно зі студентами.

Сприйняття викладача студентом дуже важливе для реципієнта, оскільки знання того, як тебе сприймають студенти, є джерелом саморозвитку і розуміння багатьох помилок, допущених у роботі. Проте педагогічна практика свідчить, що такий зворотний зв’язок незначний: більшість викладачів, зазвичай, недостатньо знають, як їх оцінюють студенти і які риси студенти найбільше цінують у викладачів. Це засвідчують результати опитувань (за методикою М. Рокіча), які ми проводили серед студентів-першокурсників і викладачів Українського державного лісотехнічного університету. З вісімнадцяти рис особистості, запропонованих для оцінення ідеального викладача, студенти на перше і друге місце поставили професіоналізм і доброту, далі – справедливість, вихованість, чесність, освіченість (висока загальна культура), товарицькість, життєрадісність. Опитування викладачів за цією ж методикою виявило, що, на їхню думку, студенти цінують у них такі риси: справедливість, чесність, приємна зовнішність, доброта, висока загальна культура, професіоналізм, вихованість, творчі здібності.

Порівняння даних засвідчило, що значною мірою думки першокурсників і викладачів збігаються (чесність, справедливість, доброта, професіоналізм). Викладачі недостатньо знають очікування своїх вихованців, а надто індивідуальні відмінності в них. Головна причина, на наш погляд, полягає у труднощах подання і сприйняття навмисного зворотного зв’язку від студентів як об’єктів педагогічного впливу.

У студента здебільшого є чимало причин, щоб навмисно не подавати викладачеві зворотний зв'язок. Чи не тим пояснюється проведення анонімних опитувань на зразок “Викладач очима студентів”?

Джерело сприйняття викладачем самого себе за результатами власної діяльності тісно пов'язане з результатами навчальної діяльності студентів. Знання, уміння, навички, набуті студентами у процесі вивчення певної дисципліни, свідчать, зокрема, про якість професійної діяльності викладача і, звичайно, впливають на його самооцінку. Велику роль також відіграє керівництво науковими, дипломними та курсовими роботами, де викладач і студент досліджують ту чи іншу проблему. Очевидно, навмисний зворотний зв'язок тут досить розвинутий, в його поданні студенти особливо зацікавлені. Він виявляється в демонстрації знань під час застосування різних форм контролю.

Сприйняття викладачем самого себе шляхом спостереження власних внутрішніх станів пов'язане з усвідомленням, проговорюванням, обговорюванням з оточуючими своїх переживань, емоцій, думок. Викладачеві дуже корисно (і потрібно!) розвивати уміння відстежувати, аналізувати і розуміти свої емоції та почуття у процесі одержання зворотного зв'язку від студентів. У цьому разі необхідно концентруватися на власних почуттях і уникати оцінок особистості комунікатора. Соціально-психологічні тренінги, які ми проводили серед викладачів вищих навчальних закладів і вчителів середніх шкіл м. Львова, виявили, що більшість педагогів не прислуховуються до своїх почуттів і емоцій, повністю їх не усвідомлюють. Крім того, немає розуміння того, що ці уміння потрібні у педагогічній діяльності – саме навчитися розуміти себе, а не оцінювати і “формувати” іншого.

Інше джерело соціальної перцепції – безпосереднє сприйняття своєї зовнішності. Сприйняттю зовнішнього вигляду як свого, так і інших людей присвячено найбільше емпіричних досліджень у галузі соціальної перцепції (А. А. Бодальов, Б. А. Єремєєв). Зовнішній вигляд відіграє величезну роль у професійній діяльності викладача, є одним з найсильніших методів впливу на аудиторію. Викладач тут переважно отримує ненавмисний зворотний зв'язок від студентів. Мало хто зі студентів наважиться зробити комплімент чи зауваження викладачеві з приводу його зовнішності або манер.

Аналогічно розглянемо особливості зворотного зв'язку в соціально-перцептивних каналах сприйняття викладачем студентів.

Перше джерело – сприйняття студентів шляхом порівняння із собою. Це може оживити образи минулого: кожен викладач був колись студентом. Оцінки переважно стосуються не окремого студента, а студентства в цілому. Типовим є, коли старше покоління оцінює молодше як більш розбещене, несерйозне, що не поважає старших і несумлінно ставиться до навчання. В

університетських кулуарах часто можна почути таке: “Вони зовсім не такі, як ми”; “Коли ми були студентами, то...”. Подібні установки заважають адекватному сприйманню зворотного зв’язку.

Значну роль у сприйнятті викладачем студента, студентської групи відіграє думка викладачів, які вже мали заняття в цій групі. Важливе значення має і авторитет “залікової книжки”: коли екзаменатор вагається у тому, яку оцінку поставити студентові, він починає шукати відповідь в оцінках, поставлених іншими викладачами. Здавна серед студентів поширена думка, що спочатку студент “працює” на залікову книжку, а потім залікова “працює” на студента.

Сприйняття студентів за результатами їхньої діяльності тісно пов’язане із сприйняттям викладача себе за результатами своєї діяльності. Тут можливий активний навмисний і ненавмисний зворотний зв’язок.

Інше джерело соціальної перцепції – сприйняття іншого через експлікацію ним своїх внутрішніх станів. Це передбачає подання навмисного зворотного зв’язку, коли комунікатор вербалізує свої переживання і передає цю інформацію реципієнтові. В реальних умовах педагогічного спілкування студенти не розкривають душу викладачеві, не розповідають про свої емоції та почуття: академічна дистанція в стосунках “викладач-студент” стримує прояв почуттів. Винятком є ті випадки, коли розповідаючи про свої хворобливі стани, демонструючи свої переживання, студент прагне маніпулювати викладачем, домагаючись вищої оцінки.

Також можливий зворотний зв’язок за безпосереднього сприйняття зовнішнього вигляду комунікатора. Вплив зовнішності на оцінку студентів викладачами добре ілюструють експерименти, які вже стали хрестоматійними: привабливішому студентові за інших однакових умов викладачі приписували і вищий інтелект, і кращий соціальний статус у групі, і вищий рівень вихованості, а також оптимістичніше прогнозували подальший розвиток [9, с. 246].

Під час сприймання зовнішнього вигляду велику роль відіграє ненавмисний невербальний зворотний зв’язок. Невербальні засоби комунікації менше контролюються свідомістю. За допомогою слів людині легше приховати свої правдиві думки, проте потрібні великі зусилля, щоб зробити те ж саме з мімікою, жестами, інтонацією. Невербальний зв’язок щиріший, ніж мовний. Добрий викладач уміє “зчитувати” цю інформацію з облич, поз, жестів, міміки, тембру голосу, інтонації своїх вихованців.

Розглянемо труднощі, які виникають під час подання і сприйняття зворотного зв’язку в педагогічному спілкуванні. Якщо навмисний зворотний зв’язок негативний, то причин, щоб його припинити, є дуже багато. Добре відомо, як складно буває сказати людині, що вона не права, і не погіршити з нею стосунки. У педагогічному спілкуванні студенти можуть побоюватися (і

не без підстав!), що негативна інформація, адресована викладачеві, обернеться низькою оцінкою на іспитах. Педагогічне спілкування наповнено такими ситуаціями асиметрії, коли “слабкому” доводиться стримувати зворотний зв’язок, пам’ятаючи про можливі санкції з боку “сильного”.

Серйозні обмеження у поданні негативного зворотного зв’язку спричиняють і соціокультурні чинники. Правила етикету сучасного європейця вимагають стриманості у висловлюванні своїх думок і оцінок щодо співрозмовника. Стверджується, що дорослим людям взагалі не можна робити ніяких зауважень [5, с. 13]. Будь-які зауваження, наполегливі запитання, голосні розмірковування про одяг, сімейний стан, квартиру, бюджет співрозмовника вважаються вкрай нетактовними. Труднощі у поданні навмисного негативного зворотного зв’язку пов’язані також з тим, що повідомлення негативної інформації супроводжується певним психологічним напруженням, якого люди зазвичай прагнуть уникати.

У навчально-виховному процесі подання зворотного зв’язку від студентів обмежується також і особливостями професії педагога. Як зазначають дослідники, багатьох викладачів вирізняє дидактична повчальна манера мовлення, авторитарність, звичка до спрощеного підходу до проблеми, наявність мовних штампів. Люди, які багато років займаються педагогічною роботою, нерідко набувають навичок давати співрозмовникові більше пояснень, ніж треба [4, с. 404–407].

Якщо труднощі подання негативної інформації природні, то дещо несподіваним може виявитись те, що подання позитивного зворотного зв’язку також є серйозною проблемою. Про складність прояву позитивних почуттів зазначається у психологічній літературі. Найчастіше за стриманістю позитивних почуттів прихований страх втратити почуття власної гідності, якщо цими відвертими позитивними проявами знехтують, відмовляться від них. В інших ситуаціях причиною стриманості може бути небажання виглядати підлабузником або страх, що надмірна похвала може погано вплинути на людину. Соціально-психологічні тренінги, які ми проводили серед студентів і викладачів вищих навчальних закладів Львова, виявили, що більшість учасників не вміють ні робити компліменти, ні адекватно їх сприймати.

Проаналізуємо сприйняття студентом самого себе у контексті спілкування з викладачем (табл. 2).

Якщо викладач є для студента деяким еталоном, зразком, то порівняння себе з викладачем стає дуже важливим для створення образу власного “Я” студента, яке спонукатиме його до особистісного зростання. Оскільки особистий приклад завжди був одним з найважливіших методів виховання, то викладач повинен бути дуже зацікавленим у поданні зворотного зв’язку.

Таблиця 2

Джерела соціальної перцепції (реципієнт – студент, комунікатор – викладач)

Сприйняття студентом самого себе	Сприйняття студентом викладача
Порівняння з викладачем	Порівняння із собою
Сприйняття себе викладачем	Сприйняття викладача іншими студентами
Результат власної діяльності (зокрема академуспішність)	Сприйняття результатів його діяльності
Спостереження власних внутрішніх станів	Експлікація викладачем своїх внутрішніх станів
Безпосереднє сприйняття своєї зовнішності	Безпосереднє сприйняття зовнішності викладача

А чи добре знає студент те, як його сприймає викладач? Здійснення виховного впливу пов'язано з активізацією зворотного зв'язку з боку викладача: він повинен реагувати на вчинки студентів, причому оцінки мають стосуватися фактів поведінки, а не особистості студента. Найінтенсивніший зворотний зв'язок студент отримує за результатами власної діяльності. Оцінення знань викладачами є чи не єдиним показником успіху студента в його основній діяльності. Щодо безпосереднього сприйняття зовнішності студента, то, на наш погляд, викладачі рідко роблять зауваження студентам щодо їхнього зовнішнього вигляду.

Цікаво, що студенти-психологи як головне джерело самосприйняття виділили сприймання себе через спостереження власних внутрішніх станів.

Можна припустити, що на сприймання студентом викладача найбільше впливають зовнішність викладача, його манери та якість проведення занять, тобто те, що студент може безпосередньо сприймати. Також важливу роль відіграє думка інших студентів. Щодо експлікації викладачем своїх внутрішніх станів, навряд чи студент має можливість це сприймати.

Отже, ми спробували розглянути процеси сприйняття і з позиції викладача, і з позиції студента. Від того, як викладач і студент відображають й інтерпретують поведінку, оцінюють можливості один одного, значною мірою залежить характер та ефективність педагогічного спілкування. Запропонована схема аналізу дала змогу продиференціювати “навантаженість” різних соціально-перцептивних каналів у цій взаємодії і виявити низку проблемних питань. Передусім це явний дефіцит інформації про соціально-перцептивні утворення в системі “студент-викладач” порівняно із системою “викладач-студент”.

2. Бодалев А. А. Личность и общение. М., 1983.
3. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія. К., 1995.
4. Грановская Р. М. Элементы практической психологии. Л., 1989.
5. Камычек Я. Вежливость на каждый день. М., 1974.
6. Петровская Л. А. Компетентность в общении. М., 1989.
7. Реан А. А. Психология познания педагогом личности учащегося. М., 1990.
8. Семиченко В. А. Психология общения. К., 1998.
9. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. М., 1995.

ASPECTS OF SOCIAL PERCEPTION IN PEDAGOGICAL DIALOGUE

Karina Shamljan

*Ukrainian State University of Forest Industry of L'viv
Chuprynka Str., 103, UA-79057 Lviv, Ukraine*

The article is devoted to a problem of mutual faculty and student perception in higher school. It considers the aspects of transmitting and absorbing the social – perceptive information in two directions “faculty – student” and “student – faculty.” It also analyzes reasons of restrictions in faculty – student feedbacks.

Key words: pedagogical dialogue, social perception, faculty, student, feedback, recipient, communicator.

Стаття надійшла до редколегії 16.03.2004
Прийнята до друку 04.11.2004